

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 14 (2019)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.14.22

Tom dedykowany Pani Profesor Józefie Kobylińskiej

Jadwiga Waniakowa

ORCID 0000-0002-1651-1572

Uniwersytet Jagielloński, Kraków

Semantyczna historia *obieżyświata*

Słowa kluczowe: etymologia, rozwój semantyczny, motywacja semantyczna, zapożyczenia, kalki językowe

Keywords: etymology, semantic development, semantic motivation, loanwords, calques

Przy opracowywaniu od strony etymologicznej haseł *Wielkiego słownika języka polskiego PAN* (WSJP PAN) okazuje się całkiem często, że dany wyraz nie doczekał się jeszcze wiarygodnej etymologii. Należy wówczas przeprowadzić odpowiednie studia historyczno-porównawcze, aby jednak dociec jego pochodzenia¹. Niejednokrotnie wydaje się, że etymologia jest prosta, wręcz oczywista, i tylko niektóre przesłanki świadczą, że tak nie jest. Warto zwracać uwagę na wszelkie informacje, zwłaszcza te dotyczące pierwszych poświadczeń wyrazów, bo mają one zwykle decydujące znaczenie dla ich pochodzenia.

Stosunkowo prostym do objaśnienia etymologicznego wydawał się leksem *obieżyświat*. Można było sądzić, że jako rodzimy odpowiednik wyrazu *globtroter* jest polskim tłumaczeniem tej pożyczki². Analiza historii i znaczenia obu wyrazów doprowadziła jednak do zupełnie odmiennych wniosków.

Leksem *globtroter*, zapożyczenie ang. *globe-trotter* (Sobol SWO s.v.; Tokarski SWO s.v.), został poświadczony po raz pierwszy dopiero w roku 1934 (WSJP PAN s.v.), podczas gdy *obieżyświat* jest notowany w Sstp już w roku 1460 (w zapisie <*obeszyseswyath*>, Sstp s.v.). Nie byłoby w tym nic osobliwego, gdyby nie fakt, że znaczenie tego wyrazu było wówczas botaniczne. Słownik staropolski podaje dwa jego poświadczenia (drugie z roku 1472 z dzieła Jana Stanki w zapisie <*obeziswyath*>), oba odnoszą się do *Bupleurum rotundifolium* L. (Sstp s.v.). Nazwa botaniczna *obieżyświat* występuje potem jeszcze u Siennika (1568), Syreniusza (1613), Guldeniusza (1641) i Haura (1730) (por. Spólnik 1990: 40; SPXVI s.v.). Notuje ją Knapiesz

¹ Na temat tworzenia informacji etymologicznej w hasłach WSJP PAN sporo już napisano, por. np. Dębowski, Ostrowski, Waniakowa (2017: 597–608).

² W WSJP PAN *globtroter* i *obieżyświat* to synonimy. Oba wyrazy mają identyczne definicje i ten sam kwalifikator, por.: książk. ‘osoba, która odbywa liczne i dalekie podróże w celu zwiedzania świata’.

(TPLG 1621–1632), a potem SL, SWil (z uwagą „dawniejsza nazwa rośliny...”) oraz SW (jako znaczenie przestarzałe).

Linneuszowska naukowa nazwa łacińska *Bupleurum rotundifolium* L. jest określeniem przewiertnia okrągłolistnego. Jest to jednoroczny chwast z rodziny selerowatych, rosnący w zbożach i na ugorach, jednak obecnie coraz rzadszy, uznawany wręcz za gatunek zagrożony. Dorasta do 45 cm, kwitnie od czerwca do sierpnia, kwiaty ma niepozorne, żółtawe, zebrane w baldachy³. Roślina charakteryzuje się jajowatokrągłymi liśćmi, które są przerośnięte, to znaczy obrastają łodygę dookoła, co sprawia wrażenie, że łodyga je „przewierca”. Cecha ta stała się motywacją semantyczną polskiej nazwy naukowej przewiercień i innych, o których niżej.

W XV wieku roślina ta była określana kilkoma łacińskimi nazwami: *garowaga* (1460) i *girambula* (1472), *herba perfoliata*, *perfoliata*, *herba umbilicorum* (Symb. I 245; ESŁŚ s.v.). W wieku XVII notuje się między innymi nazwy *perfoliata arvensis*, *perfoliata vera* i *cacalia* (Marzell 2000 I szp. 697). Dla niniejszych rozważań ważne są dwie pierwsze, *garowaga* i *girambula*, ponieważ są pomocne w rozwiązaniu problemu pochodzenia polskiej nazwy *obieżyświat*. Średniowieczna łacińska forma *garowaga*, rzeczownik rodzaju żeńskiego, odnosi się rzeczywiście do przewiertnia okrągłolistnego, *Bupleurum rotundifolium* L. (ESŁŚ s.v. *garoyaga*). Pochodzi ona od przymiotnika *gyrovagus* ‘taki, który zmienia ciągle miejsce pobytu’ (ESŁŚ s.v. *gyrovagus*), złożenia łac. *gýrus* ‘koło, krąg’ i *vagus* ‘poruszający się swobodnie z miejsca na miejsce, błąkający się, włóczęący się, wałęsający się, błądzący’. Forma *girambula*, zapisywana raczej jako *gyrambula*, jest także rzeczownikiem rodzaju żeńskiego i również odnosi się do tego samego gatunku (ESŁŚ s.v. *gyrambula*). Jest ona złożeniem łac. *gýrus* ‘koło, krąg’ i *ambulō* ‘idę pieszo, chodzę, łażę’. Stąd możemy wysnuć dwa wnioski:

- obie średniowieczne formy łacińskie mają ogólne znaczenie ‘ta, która chodzi, porusza się dookoła’;
- polska średniowieczna nazwa *obieżyświat*, jako złożenie przedrostkowego czasownika *obieżeć* i rzeczownika *świat*, najprawdopodobniej stanowi tłumaczenie nazw łacińskich.

Można się zastanawiać, jaka jest motywacja semantyczna nazw łacińskich, a w konsekwencji polskiej nazwy *obieżyświat*. Innymi słowy, jaka cecha gatunku *Bupleurum rotundifolium* L. była przyczyną staropolskiej nominacji⁴. Z pomocą przychodzi tu Syreniusz (1613), który pisze, „zową tak, że kwiat jego za słońcem się obraca”, czyli obiega świat (por. Spólnik 1990: 101; SL s.v.; ESJP s.v. *obieżyświat* 1). Informacja ta okazuje się niestety trudna do potwierdzenia, jednak wszystkie opracowania botaniczne wskazują, że przewiercień okrągłolistny rośnie tylko w miejscach dobrze nasłonecznionych, być może zatem należy też do roślin heliotropicznych. Przy tym nie jest to specjalnie ważne, istotne natomiast, że tak motywuje nazwę Syreniusz, botanik i lekarz, potwierdzając tym samym, że taka była

³ Wiadomości botaniczne na temat przewiertnia okrągłolistnego pochodzą z Atlasu roślin, por. <https://atlas.roslin.pl/plant/6503> (dostęp dnia 30.03.2019).

⁴ Jak wiadomo, nazwy gatunków roślin są zawsze motywowane ich cechami, por. np. Wania-kowa (2012: 63–118).

pierwotnie podstawa nominacji⁵. Co ciekawe, polska nazwa *obieżyświat*, choć obecna w dziejach języka polskiego nieprzerwanie od staropolszczyzny po początek XX wieku (por. wyżej), nie znajduje odpowiedników semantycznych wśród nazw słowiańskich przewiertnia okrągłolistnego ani też wśród jego nazw europejskich.

Warto nadmienić na marginesie, że w dziejach polszczyzny występuje wiele nazw przewiertnia okrągłolistnego, por. np.: *pępownik* (poświadczenia u Falimirza 1534, Spiczyńskiego 1542, Siennika 1568, Marcina z Urzędowa 1595 i Syreniusza 1613; też w SWil; por. Spólnik 1990: 40; Majewski SN), por. czes. gw. *pupovník* (Machek 1954, Kosík 1941), słow. *pupovník* (Buffa 1972), *przerwięp* (poświadczenia u Siennika 1568 i Syreniusza 1613, też w SWil), *pępowe ziele* (Marcin z Urzędowa 1595), *pępkowe ziele* (SWil, Majewski SN) por. stczes. *pupková bylina* (Machek 1954), chorw. *pupkova trava* (Vajs 2003), słoweń. *popkov rast* (Šulek 1879), niem. *Nabelkraut* (niem. *Nabel* ‘pępek’, *Kraut* ‘ziele’), *przestrzelon* (Marcin z Urzędowa 1595; Syreniusz 1613), por. daw. chorw. *prestriljen* (Vajs 2003), *przewiercień* (Haur 1730), *przewiertnik* (Majewski SN), por. chorw. gw. *prebodka* (Šugar HBI), *zaięcze uszko okrągłolistne* (Kluk 1786; por. Spólnik 1990: 40), por. serb. *zečje yeo* (Simonović BR), niem. *Hasenohr* (1751) (niem. *Hase* ‘zając’, *Ohr* ‘ucho’), *Hasenöhrlin* (1591), *Hasenöhrrchen*, niderl. *hazenoor*, ang. *hare’s-ear* (1597), duń. *hareøre*, fr. *oreille de lièvre* (Marzell 2000 I szp. 698).

Historyczne nazwy przewiertnia okrągłolistnego, *pępownik*, *przerwięp* i *pępowe (pępkowe) ziele*, które, jak widać, mają liczne odpowiedniki w językach zachodnio- i południowosłowiańskich oraz w języku niemieckim, są tłumaczeniami dawnej łacińskiej nazwy *herba umbilicorum* (zob. wyżej), dosłownie ‘ziele pępków’, por. łac. *umbilicus* ‘pępek’. Nazwa łacińska (a tym samym nazwy będące jej tłumaczeniami) wiąże się z przypisywanymi właściwościami leczniczymi rośliny. Okłady z przewiertnia stosowano od dawna jako lek przy „przerwanym”, wrzodziejącym lub zbyt wypukłym pępku, ponieważ wierzono w gojące działanie rośliny. Wiara w jej lecznicze działanie wynikała z wyglądu liścia przebitego łądygą, który w miejscu przebiccia przypominał „przerwany pępek”. Dawniej wierzono bowiem, że wygląd rośliny odzwierciedla jej własności lecznicze (por. Machek 1954: 156; Marzell 2000 I szp. 698).

Nazwy *przestrzelon* i *przewiercień* wiążą się także z wyglądem rośliny i są motywowane „przewierceniem”, „przestrzeleniem” jej liści przez łądygę (por. wyżej) (por. też Spólnik 1990: 113). Są to być może niedokładne tłumaczenia dawnych nazw łacińskich *herba perfoliata*, *perfoliata* (zob. wyżej), por. łac. *perfoliātus* ‘prze-rośnięty (przez liście)’ (Genaust 2005: 469–470), dosł. „przeziściowy (przeziściasty)”, por. łac. *per* ‘przez’, *foliātus* ‘liściasty’, skąd fr. *percefeuille*, chorw. gw. *prozlist* (Šugar HBI), por. też bułg. gw. *колелолуцъ* (Achtarov 1939), serb. *ппорашљика* (Simonović BR), czes. *prorostlík* (Machek 1954), słow. *prerastlík*, *prorostlík* (Buffa 1972), łuż. *prerostnik* (Lajnert 1954), *p̣̣erostnik* (Radyserb-Wjela 1909), por. też niem. *Durchwachs* (1485), *Durchkraut* (Marzell 2000 I szp. 698). Jak można

⁵ Warto nadmienić, że w średniowieczu na określenie przewiertnia używano też wariantu *omierzyświat* (por. Symb. I 246) w zapisie <*omesyswath*> (który Sstp interpretuje jako *omieżyświat*, sugerując błędny zapis zamiast <*obesyswath*>, por. Sstp s.v. *omieżyświat*), który jest motywowany tą samą cechą rośliny.

zauważyć, forma *przewiercień*, podstawa dzisiejszej nazwy naukowej gatunku, zaczęła być używana już w pierwszej połowie XVIII wieku (por. wyżej).

Użyte przez Jana Krzysztofa Kluka zestawienie *zaięcze uszko okragłolistne* jest kalką odpowiednich nazw niemieckich (por. wyżej), które wiążą się z kształtem liści rośliny.

Wracając do badanego złożenia *obieżyświat*, warto odnotować, kiedy oprócz pierwotnego znaczenia botanicznego zaczęło pojawiać się jego znaczenie dzisiejsze, które występuje współcześnie jako jedyne, mianowicie ‘osoba, która odbywa liczne i dalekie podróże w celu zwiedzania świata’. SL s.v. *obieżyświat* notuje tylko znaczenie botaniczne (por. wyżej), SWil s.v. rejestruje znaczenie współczesne na pierwszym miejscu (‘człowiek, co wiele podróżował, różne kraje zwiedzał’), znaczenie botaniczne jako drugie (por. wyżej), a SW podaje na pierwszym miejscu znaczenie ‘bywalec, włóczęga, włóczykij, powsinoga, wszędobylski, latawiec, biegus, wagabunda’, na drugim zaś, jako przestarzałe, znaczenie botaniczne (por. wyżej). Jak widzimy, w pierwszym znaczeniu, sądząc po odpowiednikach, wyraz jest nacechowany negatywnie (inaczej niż w SWil). W takim też kontekście jest poświadczony u Elizy Orzeszkowej (por. SW s.v.). SJPD (s.v.) notuje już tylko jedno znaczenie ‘ten, kto wiele podróżuje, włóczy się po świecie; włóczęga’ z kwalifikatorem „potoczne”, podobnie wszystkie nowsze słowniki. Jak widać, pierwszym słownikiem, który ujmuje dzisiejsze znaczenie, jest SWil. ESJP (s.v. *obieżyświat* 2.) podaje, że znaczenie ‘człowiek wiele podróżujący’ pojawiło się około 1885 roku i poświadczane jest po raz pierwszy u Marii Konopnickiej i Elizy Orzeszkowej.

Konkludując niniejsze rozważania, można wyrazić następujące przypuszczenie: gdyby nie ukuto w XV wieku botanicznej nazwy *obieżyświat* jako odpowiednika średniowiecznych form łacińskich *garowaga* i *girambula*, być może określenie ‘człowieka, który lubi dużo podróżować’ miałoby współcześnie zupełnie inną formę rodzimą lub funkcjonowałaby dzisiaj jedynie pożyczka *globtroter*.

Po przeprowadzeniu opisanych wyżej badań można było w WSJP PAN w polu pochodzenia hasła *obieżyświat* wpisać następujące uwagi: „Pierwotnie, w znaczeniu botanicznym, jako polski odpowiednik łac. śred. *garowaga*, które było wariantem łac. śred. *gyrovagus* ‘włóczęga’, i łac. śred. *gyrambula*, złożenia z łac. *gŷrus* ‘koło, krąg’ i łac. *ambulō* ‘idę pieszo, chodzę, łążę’; w znaczeniu współczesnym wyraz jest neosemantyzmem; zob. *bieżeć, świat*” (WSJP PAN s.v. *obieżyświat*).

Ogólny wniosek, jaki można sformułować po historycznojęzykowej analizie znaczeń złożenia *obieżyświat*, jest następujący: przy rozpatrywaniu pochodzenia wyrazów, prócz rutynowych studiów nad pochodzeniem ich form, niezwykle istotne jest zbadanie ich pierwotnych znaczeń i późniejszej ewolucji semantycznej. Jedynie połączenie tych dwóch elementów rekonstrukcji daje gwarancję wiarygodnej etymologii.

Rozwiązanie skrótów

ESJP – A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II (A–P), Warszawa 2000.

ESŁŚ – *Elektroniczny słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* (online: <http://scriptores.pl/elexicon/>, dostęp dnia 23.02.2019).

- TPLG 1621–1632 – G. Knapiusz, *Thesaurus polono-latino-graecus in tres tomos divisus*, t. I–III, Cracoviae 1621–1632.
- Majewski SN – E. Majewski, *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich [...]*, t. I–II, Warszawa 1889–1898.
- Simonović BR – Д. Симоновић, *Ботанички речник. Имена биљака*, Београд 1959.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SL – S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1814.
- Sobol SWO – *Słownik wyrazów obcych*, red. E. Sobol, wyd. I, dodruk X, Warszawa 1999.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. I–XXXVI, Wrocław etc., 1966 i n.
- Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. I–XI, Wrocław 1953–2002.
- SW – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927 (tzw. *Słownik warszawski*).
- SWil – *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz i in., t. I–II, Wilno 1861 (tzw. *Słownik wileński*).
- Symb. – J. Rostafiński, *Symbola ad historiam naturalem medii aevi [...]*, t. I–II, Cracoviae 1900.
- Šugar HBI – I. Šugar, *Hrvatski biljni imenoslov. Nomenclator botanicus croaticus*, Zagreb 2008.
- Tokarski SWO – *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Warszawa 1980.
- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Źmigrodzki (online: <http://wsjp.pl>).

Źródła

- Achtarov B., *Материали за български ботаничен речникъ*, Sofija 1939.
- Buffa F., *Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatúry. K histórii slovenského odborného slovníka*, Bratislava 1972.
- Falimirz S., *O ziołach i mocy jich*, Kraków 1534.
- Guldenius P., *Onomasticum trilingue latino-germano-polonicum*, Królewiec 1641.
- Haur J.K., *Wybór ekonomii ziemiańskiej, politycznej, gospodarskiej*, Warszawa 1730.
- Kluk 1786–1788 – Kluk J.K., 1786–1788, *Dykcyonarz roślinny [...]*, t. I–III, Warszawa (przedruk techniką fotooffsetową, Warszawa 1985).
- Kosík V., *Slovník lidových názvů rostlin*, Praha 1941.
- Lajnert J., *Rostlinske mjena serbske, němske, łaćanske radowane po přirodnym systemie*, Berlin 1954.
- Marcin z Urzędowa, *Herbarz polski [...]*, Kraków 1595.
- Radyserb-Wjela J., *Serbske rostlinske mjena w dvěmaj džělomaj a sedmjoch stawach po abejcejskim rjedže*. Čestny pomnik za serbskeho přirodospytnika njeboh Michała Rostoka zestajał njeboh Jan Radyserb-Wjela, zrzadował a za čiść přihotował Matej Urban, Budyšin 1909.
- Siennik M., *Herbarz, to iest zioł tutecznych, postronnych i zamorskich opisanie [...]*, Kraków 1568.
- Spiczyński H., *O ziołach tutecznych i zamorskich i mocy ich*, Kraków 1542.
- Stanko J., *Antibolomenum Benedicti Parthi* [rękopis przechowywany w Bibliotece Krakowskiej Kapituły Katedralnej, nr Ms 225], 1472.

Syrenius Sz., *Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią* [...], Kraków 1613.

Šulek B., *Jugoslavenski imenik bilja*, Zagreb 1879.

Vajs N., *Hrvatska povijesna fitonimija*, Zagreb 2003.

Bibliografia

Dębowski P., Ostrowski B., Waniakowa J., 2017, „Etymology in the Polish Academy of Sciences Great Dictionary of Polish”, *Lexikos*, 27, s. 597–608.

Genaust H., 2005, *Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen*, Dritte, vollständig überarbeitete und erweiterte Ausgabe, Hamburg.

Machek V., 1954, *Česká a slovenská jména rostlin*, Praha.

Marzell H., 2000, *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen*, t. I–V, Lizenzausgabe Parckland Verlag, Fotomechanischer Nachdruck der Erstausgabe 1943–1958, Köln.

Spólnik A., 1990, *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, *Prace Komisji Językoznawstwa PAN w Krakowie*, nr 58, Wrocław.

Waniakowa J., 2012, *Polskie gwarowe nazwy dziko rosnących roślin zielnych na tle słowiańskim. Zagadnienia ogólne*, Kraków.

Semantic history of *obieżyświat*

Abstract

The article concerns the semantic development of the compositum *obieżyświat* ‘a person who likes to travel a lot’. It is interesting that the first attestation of the word in Old Polish (from the 15th century) had a botanical meaning ‘*Bupleurum rotundifolium* L.’. The form *obieżyświat* was then the translation of the Old Latin plant names *garowaga* and *girambula* meaning ‘something that moves around’. The contemporary meaning of the compositum *obieżyświat* appeared only in the second half of the 19th century.